

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 8/9

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 11/12

Видавництво М. П. Коць
Київ-Нью-Йорк
2004

Володимир МАСЛІЙЧУК (Харків)

**САГАНОВІЧ Г. НАРЫС ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ
АД СТАРАЖЫТНАСЦІ ДА КАНЦА ХVІІІ СТАГОДДЗЯ. –
МІНСК: ЭНЦЫКЛАПЕДЫКС, 2001. – 412 с.**

Нова, ошатно видана книжка відомого білоруського історика, редактора одного з найкращих на пострадянських просторах історичного часопису “Беларускі гісторычны агляд” Генадзя Сагановіча викликає щире захоплення, а для кожного українського гуманітарія – це, до всього, низка відкриттів, відчуття іншої національної історії, багато в чому подібної, суголосної до історії України, але водночас досить відмінної як в узагальненнях, так і в трактуваннях окремих подій. Даний твір належить до проекту видання нарисів “національних історій” країн “Центрально-Східної Європи”¹. Хоча подібні українські видання насичені більшим числом контроверсій, підходів, використанням новітніх методів, книжка ж білоруського колеги класичніша, чимось нагадує науково-популярний твір кінця 80 – початку 90-х, та в тому є частково її принада. Читається вона просто, з захопленням.

Автор розподіляє свій виклад на десять розділів: Витоки, Перші держави Білорусі, Утворення Великого князівства Литовського, Шляхи консолідації, Держава та суспільство, Релігія та культура, Шляхетська демократизація, В державі “обох народів”, Від величі до занепаду, Тінь російської гегемонії.

То яка ж вона, схема білоруської історії?

Про спроби синтетичного викладу історії Білорусі автор оповідає в передмові. Праці В. Ластовського, В. Ігнатовського, В. Шчарбакова, М. Довнар-Запольського були доволі короткими й “тоненькими”; “грубенькі” радянські праці подавали історію Білорусі в російській імперській парадигмі, окремі праці закордонних істориків не зможуть заповнити попиту на узагальнюючу роботу.

Уперше назва “Біла Русь” трапляється в латинимовних джерелах другої половини XIII ст. Відтоді означає назву території, стає складовою частиною Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ).

Територія сучасної Білорусі здавна була контактною зоною, місцем взаємовпливів. Особливо це стосувалося першого тисячоліття нашої ери, коли

¹ До даного проекту з українського боку належать праці: *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997; *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996.

сюди зійшлися прибалтійські та слов'янські племена. Слов'яни колонізували цю територію лише у VIII–IX ст.² Політичне об'єднання східнослов'янських племен, що прибрало назву Давня Русь, не спричинило знищення місцевих особливостей. “Єдиною Русь була лише в державно-політичному плані, але держава не могла ліквідувати племінних меж” (с. 24). Це виявилось, зокрема, стосовно Полоцького князівства, в його підкоренні Володимиром, вбивстві місцевого князя Рогволода, згвалтуванні й одруженні на Рогніді. Однак Полоцьк виразно зберігав відцентрові позиції, що почало вже виявлятися під час правління в цьому місті сина Володимира та Рогніди – Ізяслава, а за ним – Брячислава Ізяславовича. Особливо це стало помітно в діяльності славнозвісного Всеслава Чародія (1044–1101), в його протидіях та боротьбі з Києвом і за Київ. Поруч з Полоцьким у XI–XIII ст. на території Білорусі існувало й Турівське князівство, залежне значною мірою від київських подій.

Час від початку XIII ст. означений автором для Білорусі, як існування між Орденом та Ордою. Саме ці зовнішні чинники прискорювали державотворчі процеси на території Білорусі. Утворена в середині XIII ст. Литовська держава органічно пов'язувалася з білоруськими землями. Вже на початку XIV ст. за правління Гедиміна нова політична спільнота оформилася як литовсько-руський субстрат. “Справді, нова держава була своєрідною формою громадсько-політичного синтезу, в якій ранньофеодальні інститути Литви сполучалися з розвиненішою державно-політичною системою колишніх князівств на території Білорусі, насамперед Полоцького, наслідуючи традицію державності Київської Русі” (с. 72)³. Досить ретельно автором розглянуті питання Кревської унії, битва на Ворсклі 1399 р. тощо. Головне, що підставою для консолідації земель у ВКЛ послуговували татарська, а потім і московська загрози. Бунт промосковського Михайла Глинського 1508 р. не знайшов підтримки в широких колах, перемога над московитами під Оршею 1516 р. визначила сформування ВКЛ як противагу наступу Москви. Зазначмо, що проблема висвітлення московсько-білоруських стосунків упродовж усього твору не позбавлена певної авторської риторики, котрої, однак, важко уникнути в книжках такого кшталту.

Дуже докладно, з масою паралелей, описує Генадзь Сагановіч політичну структуру, соціальний та релігійний розподіл середньовічної спільноти ВКЛ. Щодо території, держава була конгломератом розмаїтих земель і володінь:

² Відзначмо вагомий факт, початки білоруської історії творці національної схеми історичного процесу пов'язують з появою тут слов'ян. Зокрема, у В. Ігнатовського: “Починається більш-менш відоме історичне життя IX століття”: *Ігнатоўскі У.* Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. – Менск, 1926. – С. 13.

³ Досить важливою на цьому тлі видається вдала спроба Н. В. Шевченко ознайомити українських науковців зі змінами ставлення до ВКЛ як до Білорусько-Литовської держави в сучасній білоруській історіографії (див.: *Шевченко Н. В.* Білорусько-Литовська держава: нові концептуальні засади сучасної білоруської історіографії // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 55–67).

“Визнаючи владу великого князя Литовського, земля-область втрачала політичну незалежність, але зберігала судово-адміністративну та фінансову самостійність” (с. 126). Але подібним чином формувалася й Іспанія в XVI ст., яка також була конгломератом земель (Кастилія, Арагон, Валенсія, Леон та ін.), чи Священна Римська імперія германської нації; навпаки все відбувалося в сусідньому Московському князівстві, де в основу формування держави було поставлено не конгломерат, а уніфікацію. Представницькі органи шляхетства ВКЛ – пани-рада та вільний сейм, також доволі подібні до представництв благородних верств Західної Європи. Автор зупиняється на двох важливих проблемах суспільного розвитку: становому виокремленні та початку кодифікації права (Перший Литовський статут 1529 р.).

Особливе місце в авторському дослідженні займають питання релігійної толеранції у ВКЛ в XIV – першій половині XVI ст., перехрестя культурних цінностей у тогочасній Білорусі, розквіт білоруської культури, початок книгодрукування Франциском Скориною тощо.

Досить суперечливим, на наш погляд, постає параграф про “формування білоруського народу” стосовно згаданих XV–XVI ст. Коли “Русь” постає як протиположна Москві (чи лише Москві? – В. М.), починає вживатися назва “Белая Русь”⁴ і з кінця XVI ст. – назви “Литва”, “литвин” для позначення білорусів на інших східнослов’янських землях⁵.

⁴ Справді, під назвою “Біла Русь” в іншомовних творах XVI–XVII ст. переважно малися на увазі саме етнічно білоруські землі (про це див.: *Мыльников А. С.* Белорусы: этнос и этноним в польской, немецкой и шведской исторической мысли XVI–XVII вв. // *Белорусский сборник. Статьи и материалы по истории и культуре Белоруссии.* – СПб., 1998. – Вып. 1. – С. 20). Це разюча відмінність білоруської схеми національної історії від української. Назва “Україна” для означення території, заселеної певним етносом, почала поширюватися, вийшовши за певні обмеження у XIX ст., й набула свого політичного звучання лише наприкінці XIX – початку XX ст. До того поруч побутували інші визначення, крім України, – Малоросія, Росія, Русь, регіональні територіальні назви тощо. Це свідчить про неоднomanітність становлення української нації.

⁵ Саме тут можна трішки посперечатися. Справді, позначення “Литва”, “Литвин” трапляються в джерелах щодо вихідців із Білорусі, але, роздумуючи за близькою до мене тематикою заселення Слобідської України, між тим і “білорусами”, зазначимо, що то трішки складніше. Терміном “Литва” нерідко називали все населення колишнього ВКЛ й “українців” включно ще й у першій половині XVII ст. Географічно це визначення діяло також (козаки-переселенці в м. Чугуєві дорікали гетьманові Я. Острянинові 1640 р., що він не обраний в “Литві”, а призначений царем (див.: *Филарет.* Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1859. – Отд. 4. – Стб. 31). Див. також про “черкас” з Литви, зокрема у зв’язку з тими ж чугуївськими проблемами: воевода Щетінін пише про “українських” розбійників 1640 р.: “от литовских воров остерегаются безпрестани” (*Голубцова Е. И.* Коллекция актов Шибанова. Документы Чугуевской съезжей избы // *Записки отдела рукописей Государственной библиотеки им. Ленина.* – М., 1954. – Вып. 16. – С. 8). Після повстання 1641 р. в тому ж Чугуєві заколотники, вбивши гетьмана, “побежали за рубеж в Литву” (*Древние грамоты и другие письменные памятники, касающиеся Воронежской губернии и частию Азова, собранные и изданные Н. Второвым и К. Александровым-Дольником.* – Воронеж, 1851. – Кн. 1. – С. 101)). У той самий час визначення “білорусси” теж цікаве, як у виписці про облаштування

Однак “білоруський” елемент поступово витіснявся з управління ВКЛ. Власне, литовські пани, не становлячи більшості “політичного народу” за розміром латифундій, істотно переважали “білоруських” шляхтичів. Білоруська шляхта була переважно середня та дрібна. Особливості соціального розвитку спричинили засилля магнатів (Радзивілів та Гештовта) у ВКЛ 1530-х років, дрібніша шляхта, борючись за розширення прав, домоглася проведення адміністративно-судової реформи та прийняття другої редакції Литовського статуту 1566 р., що істотно обмежило права магнатів-олігархів і призводило до утвердженнь норм “шляхетської демократії”, подібної до польської. Вторгнення Москви, взяття Полоцька 1563 р. загострювало зовнішньополітичну ситуацію, сприяло союзу ВКЛ та Польщі проти Москви. Ґрунтовно розглядаючи соціальні та політичні передумови Люблінської унії, шанований історик, однак, практично не згадує передумови економічні, пов’язані зі збутом збіжжя через балтійські порти до Європи, подібні аграрні фільваркові відносини, що оформилися в Польщі та ВКЛ у дану добу, зацікавленість великих землевласників у цьому зиску. Однак дана економічна проблематика розкривається пізніше (с. 220).

Досить детально автор переповідає перипетії Люблінської унії, насамкінець визначаючи: “Спільна держава, створена представниками білоруського, литовського, польського, українського народів у Любліні, передусім завдяки старанням шляхти у її боротьбі за демократію, проіснувала чотири століття й не мала собі рівних у європейській історії” (с. 204). Річ Посполита залишалася доволі неуніфікованою державою.

Вагома частина роботи присвячена характеристиці етносоціальних змін, соціально-економічному розвитку білоруських земель XVI ст. (закріпачення селянства, волочна міра), прийняттю чергової редакції Литовського статуту 1588 р., що закріпив економічну систему в білоруському селі, яка не зазнала істотних змін до середини XIX ст.

Власне, важливим чинником, який визначав суспільне життя, залишалася релігія. В другій половині XVI ст. у цій сфері відбулися вагомні трансформації, пов’язані з розповсюдженням Реформації та контрреформаційними потугами католицької церкви.

Реформаційні вчення, кальвінізм, аріанство розповсюджувалися в Білорусі завдяки підтримці магнатів. На відміну від Центральної та Західної Європи, де метою реформаторів була секуляризація церковних земель, в Білорусі переважали особисті інтереси магнатства, особливо братів Радзивілів – Миколи Чорного та Миколи Рудого. Реформатори заснували низку друкарень, сприяли розвитку книгодрукування. Однак після смерті магнатів-

переселенців за московським кордоном 1651 р.: “из литовские стороны придут белорусцы и черкасы” (Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы: В 3 т. – М., 1953. – Т. 3. – № 50. – С. 100). Важливо, що священник, які переселялися з “черкасами”, московські урядовці називають “белорусскими попами” (Древние грамоты... – С. 102 та ін.). Тобто йдеться про недостатню визначеність ідентифікацій у XVI–XVII ст. і, звичайно, про потрібність студій з цього надзвичайно важливого і цікавого питання.

протекторів через протидію католицької церкви протестантські громади поволі занепадали.

Істотний вплив на громадське й культурне життя мала діяльність контрреформаційного руху, ордену єзуїтів, представники якого з'являються у ВКЛ у 60-х роках XVI ст. Єзуїти започаткували сильну систему освіти, їм вдалося заснувати вищий навчальний заклад – Віленську єзуїтську академію.

Поширення реформаційних та контрреформаційних ідей не призвело до значного поширення вжитку простої, народної мови, як це було в країнах Європи. Кальвіністи користувалися виключно польською мовою. Особливий виняток – діяльність аріаніна Василя Тяпинського, який друкував тексти Святого Письма церковнослов'янською та давньобілоруською мовами. Не призвело до істотних змін у цій сфері й поширення соцініанства наприкінці XVI – на початку XVII ст.

Реформаційні ідеї мали потужний відгомін у православному середовищі, їх уособленнями стали православні братства, діяльність яких розповсюдилася на територіях ВКЛ. Криза православної церкви, наступ контрреформації, власний патріархат у Москві 1589 р., що сприяв об'єднанню православних довкола Московської держави – це, на думку автора, найбільше спричинило до Берестейської унії 1596 р. Події Берестейського собору описані досить детально. Історик заперечує думку про насильне запровадження унії. Однак підкреслює, що унія поглибила конфліктність всередині суспільства, розкриває деталі вбивства уніатського єпископа Йосафата Кунцевича у Вітебську та його наслідки.

Власне, суперечливий суспільний розвиток XV–XVI ст. призводить до витворення кількох культурних пластів, які Г. Сагановіч називає “дві культури одного народу”. Хоча, здається, суперечності були значно глибшими: існування кількох мов (латинської, польської, церковнослов'янської, давньобілоруської), церков, низки конфесій – усе це в подальшому мало свій вплив як на політичні події, так і на соціальний розвиток.

Наступний розділ книжки – відображення історії “Речі Посполитої обох народів” XVII ст. “Від величі до занепаду”. Розпочинається він розглядом авантюри Лжедмитрія, яку, між тим, слабо підтримала шляхта ВКЛ. Автор зупиняється на поверненні до ВКЛ Смоленська у 1610 р. – втраченого ще 1514 р., розглядає події зовнішньополітичного життя “республіки” 1610–1620-х років. Та особливо історика цікавить спроба московського уряду повернути Смоленськ 1633 р., капітуляція армії М. Шеїна 25 лютого 1634 р.

Відносне затишшя 30-х років, “Золотий спокій” 1638–1648 років були перервані подіями на Україні.

В орбіту повстання Хмельницького була втягнута й значна частина білоруського селянства. “Гетьман і його старшина мали план створення своєї держави, у межі якої хотіли включити і території південно-східної Білорусі” (с. 266). Розгортання селянської боротьби, антипольська скерованість руху, поразки козацьких військ під Мозирем та Лоевим відображені досить детально. Однак оцінки цього руху відрізняються від тенденцій української

історіографії. “У Білорусі не було місцевого козацтва – організованої воєнної сили як головного суб’єкта згаданої війни. Місцеві покозачені селяни не могли мати ні координації дій, ні свого організаційного центру, тому козацько-селянську війну 1648–1651 рр. неможливо розглядати як самостійне явище білоруської історії. Однак за масштабами вона була, безсумнівно, наймасовішою в історії Білорусі відкритою збройною боротьбою нижчих прошарків народу проти соціального гніту” (с. 274)⁶.

Козацьке повстання спричинило досить важливі наслідки – союз козацької державності з Московією 1654 р. і вторгнення московсько-козацького війська на територію Білорусі. Автор називає цей час “Московською навалою”. Війська ВКЛ змогли вчинити значний опір, але були відтиснуті. Вторгнення ворога супроводжувалося відповідною риторикою, спробами схилити на свій бік православне населення, створенням білоруських козацьких частин Костянтина Поклонського. Разом з тим окупація московським військом супроводжувалася репресіями, депортаціями білоруського населення до Москви й Сибіру. Усе це викликало рух народного опору з ідеями визволення від тиранії⁷. Наслідки цих подій – Андрусівське перемир’я 1667 р. між Московією та Річчю Посполитою, зменшення вдвічі населення Білорусі (між тим 10% посадського населення Москви в 70-х роках XVII ст. становили білоруси).

“Найруйнівніша для Білорусі війна” (с. 288) викликала тотальну деструкцію, що змінила буквально все – від матеріальних умов життя народу до мовно-культурної й конфесійної ситуацій. Друга половина XVII ст. – час переслідування прихильників протестантських учень, позбавлення православних прав на шляхетство й здобуття чинів. Шириться розквіт єзуїтської освіти – рушія колонізації й занепадає кириличне книгодрукування. До того ж це час розвитку шляхетської демократії, риторик про “золоту вольність” і винятковість Речі Посполитої, час станового парламентаризму, рокошів і початку конфедерацій. Саме тоді й заклалася істотна риса кризи шляхетської демократії – зрив сеймів, право *liberum veto*. “Волелюбний шляхтич Речі Посполитої, який ще недавно з гонором вважав себе найвільнішим громадянином у Європі і мав на те повне право, перетворювався на боязливого фаната старих порядків. Живучи глорифікацією існуючого стану речей, хвалив лишень “золоті вольності” і не довіряв усьому новому, іноземному” (с. 302).

⁶ Дане протиріччя білоруської та української історіографії досить вагоме, але треба зазначити, що Г. Сагановіч уникає визначення подій 1648–1651 рр. поняттям “громадянська війна”, розповсюдженим у симпатиків Речі Посполитої. Не заперечуючи самостійності білоруського історичного процесу, зазначимо, що конфліктність того часу на білоруських землях певною мірою виходила за рамки соціального, класового протистояння. Зважмо на “покозачення” частини білоруської шляхти, релігійний чинник згаданих рухів тощо.

⁷ Між тим, Г. Сагановіч – автор ґрунтовної книжки про ці події: Сагановіч Г. Невядомая вайна 1654–1667. – Мінск, 1995. – 144 с. (див. рецензію Ю. А. Мицка на це видання: Український історичний журнал. – 1997. – № 1. – С. 130–133).

Ці суперечності виявилися в боротьбі шляхти з Сапігами, громадянській війні 1697–1700 рр. У результаті цієї війни війська Сапіг зазнали поразки, й “тегемони” почали шукати підтримки у Швеції, противники ж магнатів – у Петра I.

XVIII ст. – час приєднання та інкорпорації білоруських земель до складу Російської імперії. Але, на наш погляд, цей процес почався ще в середині XVII ст. (приєднання Смоленська, включення південно-східних частин Білорусі до складу Гетьманщини тощо). Росія вправно скористалася наслідками громадянської війни. Значна частина шляхти ВКЛ, аби не стати частиною Швеції (за заявами короля Речі Посполитої С. Лещинського 1704 р.), орієнтувалася на основного противника Шведського королівства в Північній війні – Росію. Російська й шведська армії зійшлися на території Білорусі (описуються безчинства Петра I на території Білорусі, поразка під Лісною). Битва під Полтавою 1709 р. визначила російський вплив на Східну Європу.

20 – 60-ті роки XVIII ст. – час агонії шляхетської демократії. У боротьбі за владу зійшлися проросійський магнат Станіслав Понятовський та прихильник старих вольностей Кароль Радзивіл “Пане коханку”. Росія, скориставшись спекуляціями щодо утисків православної церкви, відверто підтримала вибір короля С. Понятовського. Прихильники “золотої вольності” створили Барську конфедерацію. Але ані патріотичний підйом, ані підтримка Пруссії не додали успіху спробі змінити державну політику. “...історія Барської конфедерації – це сумна історія невикористаних можливостей” (с. 324), яку, проте, використали могутні сусіди для анексії території Речі Посполитої.

Перший поділ Речі Посполитої 1772 р. долучив до складу Російської імперії схід Білорусі по правий берег Двіни. Одразу почався процес інтеграції білоруських земель в імперські структури, зокрема, було визнано свободу католицької церкви в Росії, оголошено про протекторат імператриці над єзуїтами, заборонені переходи населення, запроваджені “пашпортна” система, “ревізські сказки” та російська система оподаткування, з’явилися поміщики російського походження.

Пожвавлення економіки в другій половині XVIII ст., потреба змін політичного устрою, соціальних інституцій призвели до реформування Речі Посполитої. “Традиційне твердження старої історіографії, нібито ціле XVIII ст. – аж до поділів – Річ Посполита перебувала у повільному економічному занепаді, в громадсько-політичному глухому куті, не відповідає дійсності” (с. 335).

Реформи 70 – 80-х років XVIII ст. надзвичайно важливі для характеристики запізнілих спроб зберегти державність: впорядкування податків, системи мір та ваги, створення регулярного війська на базі рекрутської повинності, часткове зрівняння міщан зі шляхтою, проект урівняння в правах церков тощо. Нарешті 1791 р. Великий (Чотирирічний) сейм ухвалив Конституцію, за якою скасовувалися вибори короля, *liberum veto*, конфедерації й впорядковувалася виконавча влада.

У Конституції 1791 р. не згадувалося ВКЛ та й Річ Посполита, замість цього держава називалася Польщею. Автор заперечує це як вияв уніфікаційної тенденції в реформаторів: “То був компроміс, який дозволив делегатам ВКЛ приховати політичну суб’єктивність своєї держави” (с. 339). Вторгнення російських військ за підтримки консервативного кола шляхти призвело до другого поділу Польщі. На початку 1794 р. спалахнув національно-визвольний рух під проводом Т. Костюшка, на території ВКЛ повстання очолив Якуб Ясінський, прозваний якобінцем. Повстання було придушене російськими військами. Питання скасування державності Речі Посполитої було вирішене. Після третього поділу Польсько-Литовська держава була ліквідована, а майже всі білоруські землі опинилися під владою Росії.

Власне, найяскравіше погляди автора на минуле Білорусі розкриває “Післямова”. Минуле ВКЛ та Речі Посполитої ще чекає перегляду та переоцінки. Саме в тій незвичайній державі білоруси оформилися як народ. То була вільна, відкрита держава. Шляхетська демократія з “Післямови” постає захопливим феноменом. Об’єднання ВКЛ з Польщею поступово загостило внутрішні конфлікти, що призвели в подальшому до загибелі Речі Посполитої. “Початком її занепаду стало козацьке повстання Богдана Хмельницького. Невдачі українського гетьмана, слабка підтримка його програми в білоруських повітах, де навіть православна шляхта залишалася на боці законної влади, в чому чи не вперше виявилася істотна різниця історичних шляхів розвитку Білорусі й України, були зумовлені потужним державним патріотизмом місцевого лицарства й міщанства, фактом існування тут громадянського суспільства” (с. 349). Війни XVII ст. призвели до занепаду Білорусі. “Сьогодні, коли політики покладають свої сподівання на парламентаризм і громадянське суспільство, коли держави пострадянського простору шукають форми найкращого співіснування та інтеграції до вільної Європи, історичні шляхи Великого Князівства й Речі Посполитої варті особливої уваги. Білорусь (так само, як Литва, Польща й Україна) має багатий досвід демократичного ладу й глибокі традиції парламентаризму. У великій державі, яка постала й трималася не силою зброї, а ідеями публічного добра й громадянського суспільства, наші народи прожили не одне століття, вмінучи годитися між собою” (с. 350).

Усякий історик – дитя свого часу. Симпатії автора “Нарису історії Білорусі” виходять із сучасної ситуації в цій державі, й історик прагне відшукати в минулому те, чого бракує в сьогоденні. Звідси загострена увага до окремих політичних подій та соціальних інституцій. Тобто твір у чомусь – реакція на білоруську сучасність, у якій історик не знаходить “славетної минувшини” з протиположністю Москві, з демократичними устроями, паростками громадянського суспільства, толеранцією до інакодумців. Усе це, погодимося, надає популярному викладу “Нарису” вагомий шарм. Але, на жаль, історія, як учителька життя, не виправдовує сучасних сподівань на шляху до істини. Історія ж Білорусі значно суперечливіша, складніша й далеко

виходить за рамки конструкції навіть з найпалкіших патріотичних поривів. Даний шлях побудови схеми національної історії, яка виразно формує суспільну думку, не вельми прийнятний для наукового прочитання, не вельми сприйнятливий щодо нових методологічних віянь з роздумами про історію знизу, природу влади чи гендерне прочитання. Чергова теоретична побудова істотно віддаляється від багатогранного життя.

* * *

Книжку прочитано – залишилися роздуми. Насамперед, даний твір слід би перекласти українською й видати більшим накладом. Для українського читача – це блискуча лектура щодо ознайомлення з історією сусідньої держави. Власне, й висловлений щойно докір про “патріотичну” побудову даної книжки не є чимось винятковим. Дана проблематика щодо “державницьких” спонук для історика характерна й для української історіографії, що теж постає як боротьба з ідеологічними штампами попередньої доби, які виразно виконували політичну функцію (в українському випадку йдеться про “давньоруську народність”, “возз’єднання братніх народів”, “зраду гетьмана Мазепи”, одвічний соціальний антагонізм, революційні події 1917 р. тощо). Державна гуманітарна політика підкидає історикам “подразнення”. Чого варті повернення до старих імперських схем “офіційних” білоруських істориків⁸, на яке так влучно зреагував рецензований автор, чи, у випадку України, незрозумілі, радше політичні, проекти президентської адміністрації з приводу невдалого (як можна вже сказати сьогодні) святкування 350-річчя “Переяславської ради” тощо.

Історія Білорусі надзвичайно суголосна історії України, проблеми сучасної білоруської історіографії доволі схожі на проблеми української⁹. Проблема постановня української національної ідентичності дуже пов’язана з подібною білоруською, як альтернативний варіант українці могли створити з білорусами одну спільноту. Обійтися для висвітлення десятків питань з української історії від імперської сутності Давньої Русі до впливу польського визвольного руху ХІХ ст. на формування національних ідеологій українському історика без компаративістики з білоруським минулим неможливо, та й не слід.

⁸ Див. рецензію Г. Сагановіча на спробу подати офіційну версію історії Білорусі 1998 р. (Сагановіч Г. Вяртаньня ў “Северо-Западный край”? // Беларускі гістарычны агляд. – 1998. – Т. 5. – Сш. 2. – Снежань. – С. 457–488).

⁹ Не втримаємося від певного порівняння. Українську історіографію останнього десятиліття годі уявити без важливих і доволі ущипливих та полемічних зауважень, статей, рецензій, збірок відомого історика Ярослава Дашкевича. Так само, переконані, для білоруської історіографії важливими постають твори Валентина Грицькевича (див.: *Грицькевіч В. П. Сённяшнія клопаты беларускай гістарыяграфіі // Беларускі зборнік. Стат’і і матэрыялы па історыі і культуры Беларусіі. – СПб., 1998. – Вып. 1. – С. 7–15).*

Навіть наголошуючи на низці подібностей, не забуваймо, що білоруські історики М. Довнар-Запольський та В. Пічета внесли вагомий вклад у дослідження української історії. Білорус за походженням Семен Гаркуша, розбійник і лицар, – один із найулюбленіших образів російсько-українських культурних взаємин початку ХІХ ст. Так само історичні дослідження білоруса за походженням й переконаннями Лева Окіншевича, певно, відомі усякому досліднику історії Гетьманщини.

Перед сучасною українською історичною наукою проблематика формування простору для досліджень стоїть значно гостріше, ніж те може здатися. Усякий історик повинен бачити національну схему історії у значно ширших межах, аніж кордони власної держави. Потреба порівнянь, узагальнень, вироблення нових історико-географічних конструкцій дуже істотно відчувається в творчості досить провінційного, з глибоким “радянським” корінням, а звідти з доволі вбогою як методологічною, так і фаховою підготовкою українського історика. Слід розширювати уявлення про минуле, здійснюючи важливі проекти з приводу написання нашими науковцями робіт з історії сусідніх Україні держав, дослідити досить перспективний ланцюг Великого кордону від Балкан до Яїка, на якому і сформувалися українські козацькі утворення в ХV–ХVІІ ст. Слід розширювати білоруську, кримсько-татарську, молдовську, словацьку проблематику на сторінках вітчизняних часописів¹⁰, те саме стосується й новітніх досліджень з історії донського козацтва. Розвиток цих студій допоможе ширше, глибше поглянути на власну історію, вивести історіографію на якісно вищий щабель.

Найголовніше, що цього буде важко досягти, якщо бодай на рівні спекурсів в українських вищих навчальних закладах не буде вивчатися історія сусідніх з Україною держав. Свого часу вже згаданий білоруський дослідник В. Грицькевич запропонував відмовитися від курсів “історії слов’ян” на історичних факультетах університетів: “слов’янство”, мовляв, надто різне для компаративістичних узагальнень. Замість того, на його думку, слід запровадити курс історії “менших етносів” Європи та Америки. Щодо українських університетів, то, розподіливши за регіонами, до східноєвропейського мали б увійти етноси Литви, Білорусі, Молдови¹¹. Шкода, але ця пропозиція

¹⁰ У цьому разі слід наголосити на позитивному досвіді початку 90-х років минулого століття, коли на сторінках часопису “Старожитності” значна увага приділялася як суто білоруській, так і білорусько-українській проблематиці. Див., зокрема: *Грицькевич В.* Яка історія нам потрібна // *Старожитності*. – 1992. – Ч. 11 (27). – С. 4–5; Ч. 12 (28). – С. 4–5; *Дракохруст О.* Цар-батечко // Там само. – 1992. – Ч. 8 (24). – С. 1, 4–5 тощо. Важливими є статті щодо проблем українців Підляшшя: *Неживий О.* Філософія політичного божевілля // *Старожитності*. – 1993. – Ч. 1 (37). – С. 16–17; *Кордуба М.* Чи Підляшшя було білоруське? / Вступн. заув. О. Рибалка // Там само. – Ч. 5–6 (41–42). – С. 18–19; *Малюжинський М., прот.* Протести мешканців Підляшшя проти т. зв. “білоруської акції” // Там само. – С. 19–20.

¹¹ *Грицькевич В.* Яка історія нам потрібна // *Старожитності*. – Ч. 12 (28). – С. 5.

1992 р., між тим базована на марксистській методології, не знайшла відгуку в широких колах, не змінила освітні програми і, що найгірше, не призвела до ширшого обговорення. Ми залишаємося з утятим усвідомленням української історії в європейському контексті. Отже, чи треба вивчати історію Білорусі на історичних факультетах українських університетів? Не просто “треба”, а необхідно – для пізнання особливостей власного минулого, для пізнання себе у порівняльному аспекті.